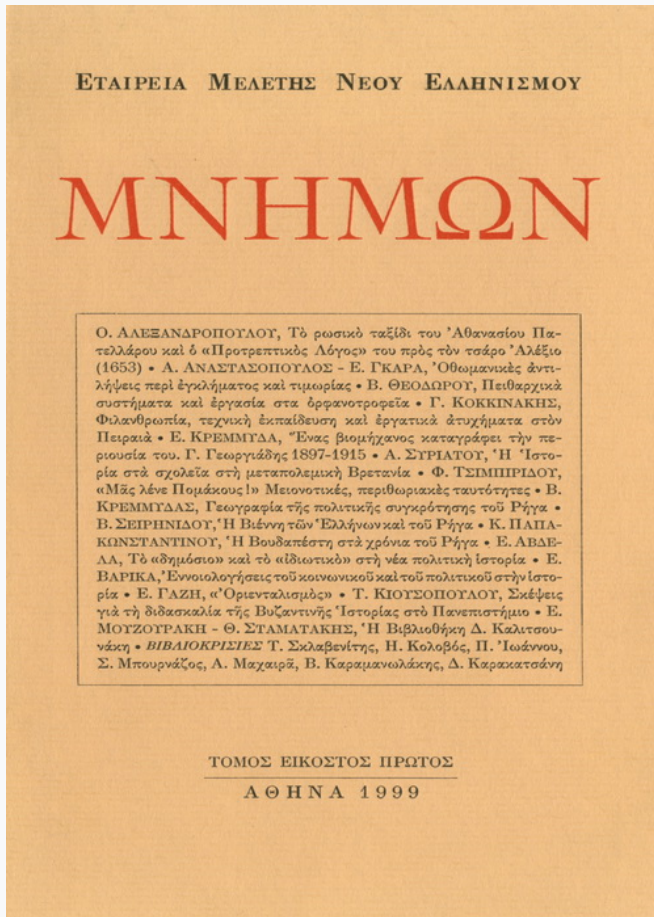

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΦΩΝΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ CARLO GINZBURG ΣΤΟΝ ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΕΧΡΙΩΤΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ*ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ*doi: [10.12681/mnimon.673](https://doi.org/10.12681/mnimon.673)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ Β., & ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ. (1998). Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΦΩΝΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ CARLO GINZBURG ΣΤΟΝ ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΕΧΡΙΩΤΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ. *Μνήμων*, 20, 179–191. <https://doi.org/10.12681/mnimon.673>

Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΦΩΝΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ CARLO GINZBURG
ΣΤΟΝ ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΕΧΡΙΩΤΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Απόγευμα ζεστό, προχωρημένο καλοκαίρι, σε σαλόνι ξενοδοχείου στο λιμάνι ενός πανέμορφου νησιού. Δύο νεαροί που ασχολούνται με την ιστορία περιμένουν με αγωνία έναν διάσημο ιστορικό που τους έχει «στήσει». Κάποια στιγμή, εκείνος εμφανίζεται, ζητά συγγνώμη, πατάμε το κουμπί στο κασετόφωνο και αρχίζουμε τη συνέντευξη...

Ο ιστορικός είναι ο Carlo Ginzburg, το νησί, η Σύρος, το ξενοδοχείο ο «Ερμής», και το απόγευμα, εκείνο της δεύτερης μέρας του συνεδρίου «Ετεροδοξίες: Συγκρότηση ταυτοτήτων και ετερότητας στη Μεσαιωνική και Νεότερη Ευρώπη», στις 21 Ιουλίου 1998.

Φαίνεται πως το περιεχόμενο μιας συνέντευξης είναι αδύνατο να κατανοηθεί χωρίς να συνυπολογίσει κανείς το χώρο και το χρόνο, τη «μικροϊστορία» όπου εντάσσεται, ακόμη και τη σκηνογραφία της. Η σκηνογραφία εδώ περιλαμβάνει δυο καναπέδες που σχηματίζουν ορθή γωνία, έναν για τον πρωταγωνιστή και έναν για τους συνομιλητές του, ένα γυάλινο τραπέζι, το κασετόφωνο ανάμεσά μας, στο βάθος μια παρέα που κάνει φασαρία και κάποια στιγμή μάς αναγκάζει να διακόψουμε για να τους πούμε ότι «συζητάμε». Η απάντηση έρχεται αποπλιστική: «κι εμείς συζητάμε»...

«Συζητώντας», λοιπόν, με έναν άνθρωπο που, ως τότε, είχαμε γνωρίσει μόνο μέσα από το έργο του, και με το άγχος πως, όσο καλά και αν είχαμε προετοιμαστεί, υπήρχαν πολλά που αγνοούσαμε και που θα ανακαλύπταμε στη διάρκεια της συζήτησης, ή μετά από αυτήν ή και ποτέ.

Η συνάντηση είχε αρχικά προγραμματιστεί για το τέλος του συνεδρίου, οπότε θα είχαμε στη διάθεσή μας ολοκληρωμένη την εικόνα του. Τελικά, επiléχθηκε το απόγευμα, πριν την τελευταία συνεδρία όπου πολλά από τα θέματα της συνέντευξης συζητήθηκαν με άλλους όρους. Στη συνεδρία αυτή συυπηήξαν στο ίδιο τραπέζι ο Carlo Ginzburg, ο Κ. Γατανάκης και ο Αντώνης Λιάκος, οι οποίοι έκαναν τις ανακοινώσεις τους με συντονίστρια τη Natalie Zemon Davis.

Λίγο καιρό αργότερα, ακούγοντας τη συνέντευξη με την αναγκαία από-

σταση χρόνου και εντυπώσεων, αισθανθήκαμε ότι οι όροι και οι διατυπώσεις της ήταν ζυμωμένοι μέσα από αρκετά έντονους διαλόγους και πως οι απόψεις που είχαμε να αντιμετωπίσουμε ήταν οριοθετημένες και διαμορφωμένες μέσα από τη λογική μιας ευρύτερης αντιπαράθεσης. Οι ρωγμές του κειμένου της συνέντευξης είναι ενδεικτικές για τον τρόπο διαχείρισης αυτής της αντιπαράθεσης, τις στρατηγικές της και την αναπαραγωγή της έξω από το άμεσο ακαδημαϊκό περιβάλλον της.

Η «μικροϊστορία» του συγκεκριμένου συνεδρίου, αλλά και η αναφορά τού ίδιου του Ginzburg μας παρέπεμψαν σε ένα άλλο συνέδριο, όπου πολλά ειπώθηκαν και πολλά διακυβεύτηκαν. Πρόκειται για το συνέδριο με θέμα «Διερευνώντας τα όρια της αναπαράστασης: Ναζισμός και η “Τελική Λύση”», που οργανώθηκε από το τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, στο Λος Άντζελες, τον Απρίλιο του 1990. Το συνέδριο αυτό έθεσε ένα ακανθώδες πρόβλημα. Μπορεί το Ολοκαύτωμα να αποτελείσει αντικείμενο θεωρητικών συζητήσεων, και αν ναι, με ποιους όρους; Ένα χρόνο νωρίτερα, είχε οργανωθεί συζήτηση με θέμα «Ιστορία, Γεγονός και Λόγος», στη διάρκεια της οποίας ο Ginzburg είχε διαφωνήσει με τον Hayden White σχετικά με τη φύση της ιστορικής αλήθειας. Είναι η στιγμή που η επίδραση του μεταμοντερνισμού στην ιστορία μέσα από το έργο ιστορικών όπως ο White, ο La Capra κ.ά. έχει διαμορφώσει ένα νέο επιστημολογικό παράδειγμα που διεκδικεί τη θέση του κανόνα και δοκιμάζονται τα όριά του. Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Και αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι ιστορικοί αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο ο καθένας τη δουλειά του, αλλά και στο ότι διαχειρίζονται την παραγωγή ιστορικής γνώσης.

Θεωρούμε απαραίτητα τα σχόλια αυτά, ως οδηγό που θα δώσει μεγαλύτερη προοπτική στην ανάγνωση αυτής της συνέντευξης. Όταν κανείς έχει γνωρίσει το έργο, αλλά και τις μεθοδολογικές διατυπώσεις ενός ιστορικού, καλείται να «ξεκλειδώσει» τις διαφοροποιήσεις και τις ασυνέχειες ενός προφορικού λόγου, ο οποίος, έτσι κι αλλιώς, αποτελεί μια «δεύτερη ανάγνωση», στην απόσταση του χρόνου. Οι ασυνέχειες αυτές μπορεί να σημαίνουν δύο πράγματα. Η λάθη στη δική μας ανάγνωση ή ότι στα χρόνια που πέρασαν άλλαξαν πολλά. Ή και τα δύο. Πάντως, αν δικαιούται κανείς να διαβάσει με το δικό του τρόπο το κείμενο ενός ιστορικού, δικαιούται πολύ περισσότερο να διαβάσει όλα τα συμφραζόμενα, τα οποία επηρεάζουν όχι μόνο την παραγωγή νέων κειμένων αλλά και ανασηματοδοτούν και όσα έχουν ήδη παραχθεί.

Η συνέντευξη, λοιπόν, αναδεικνύει τον κριτικό στοχασμό του Ginzburg σε μια σειρά από ζητήματα, που αφ' ενός συνδέουν το έργο του ιστορικού με τη μεταμοντέρνα οπτική, αφ' ετέρου αφορούν στη σχέση ιστορίας και πολιτικής. Και στις δύο περιπτώσεις, κοινός παρονομαστής παραμένει η πολιτική ηθική και τα νοητικά εργαλεία του ιστορικού. Κοινός στόχος, η αντίσταση

τόσο στον απόλυτο σχετικισμό όσο και στις πολιτικές δεσμεύσεις του ιστορικού λόγου. Από την άποψη αυτή, η συνέντευξη υποβάλλει συμφραζόμενες σημασίες, που αποσαφηνίζουν το στρατηγικό της χαρακτήρα.

Η μικροϊστορία, ως προγραμματική άρνηση των «μεγάλων αφηγήσεων» και του πανοπτικού σχήματος της «ολικής» ιστορίας, εγκαινίασε τρόπους ιστορικής προσέγγισης και γραφής που έφεραν στο προσκήνιο νέες αναλυτικές κατηγορίες και ερευνητικά πεδία: έμφαση στη λαϊκή κουλτούρα, ανάδειξη των αποκλεισμών και των αποκλεισμένων, εντοπισμό των ασυνεχειών στις ιστορικές σειρές, μελέτη της αλληλεπίδρασης στις πολιτισμικές πρακτικές, προβληματισμό σχετικά με την ετερότητα και τις ετεροδοξίες. Η συμμετοχή στις γόνιμες συζητήσεις του μεταδομισμού και του μεταμοντερνισμού ώθησε τη μικροϊστορία να ενσωματώσει την προβληματική του διεπιστημονικού διαλόγου. Χαρακτηριστικό γνώρισμα, ωστόσο, αυτής της επαφής ήταν η προτεραιότητα που δίνει η μικροϊστορία στη διαλογικότητα των πηγών και των ιστορικών ενδείξεων με την εξωκειμενική πραγματικότητα. Έτσι, χωρίς να απομακρύνεται από την προβληματική του μεταμοντέρνου, αντιτίθεται στην πλήρη αναγωγή της πραγματικότητας σε κειμενικές κατασκευές και στις επιπτώσεις του ερμηνευτικού σχετικισμού.

Το διακύβευμα στην περίπτωση αυτή, όμως, δεν είναι απλώς η πραγματολογική εγκυρότητα των ιστορικών δεδομένων, αλλά η πολιτική ηθική της ιστορίας. Απέναντι στους κινδύνους του σχετικισμού, η συγκρότηση της επιχειρηματολογίας του Ginzburg ακολουθεί μια τακτική αποστάσεων. Οι αποστάσεις αυτές, όμως, δείχνουν πως η ρητορική της αντιπαράθεσης δεν αντιστοιχεί πάντα στις προγραμματικές στοχεύσεις του ιστορικού έργου. Από την άλλη μεριά, αναδεικνύεται η ευρύτητα μιας συζήτησης, που στην Ελλάδα ήρθε μέσα από τα παραμορφωτικά φίλτρα είτε της ευρηματικής πανάκειας είτε της καθύποπτης απαξίωσης.

Η συνέντευξη, τέλος, αναδεικνύει και την ιστορικότητα του ίδιου του ιστορικού. Μέσα από αυτοβιογραφικές αναφορές, εικονογραφείται τόσο η εμπλοκή της υποκειμενικότητας στην παραγωγή του ιστορικού λόγου όσο και η πολιτική διάστασή του. Με αφορμή την καταδίκη των συντρόφων του, έρχονται στην επιφάνεια οι αντιφάσεις και οι δυσκολίες που χαρακτηρίζουν τη διπλή ταυτότητα του ιστορικού και του πολίτη. Από αυτή την άποψη, η γραπτή μορφή μιας προφορικής συζήτησης με τον Ginzburg αδυνατεί να μεταφέρει τις διακωμάνσεις της φωνής ενός ανθρώπου που μας έμαθε να ακούμε τις «φωνές των άλλων».

Κύριε Ginzburg, παρακολουθούμε αυτές τις μέρες ένα ενδιαφέρον συνέδριο που αφορά τις «Ετεροδοξίες». Πιστεύετε ότι είναι σημαντικό ένα τέτοιο συνέδριο σήμερα;

Νομίζω ότι πρέπει να σταθούμε στον πλήρη τίτλο του συνεδρίου: «Ετεροδοξίες και συγκρότηση ταυτοτήτων». Θεωρώ ότι και τα δύο στοιχεία είναι σημαντικά. Είναι πολύ καιρίο το γεγονός ότι οι ταυτότητες δεν είναι κάτι άκαμπτο, κάτι καθορισμένο, αλλά κάτι κατασκευασμένο. Το ίδιο θα έλεγα επίσης και για τις ετεροδοξίες. Έτσι, ο στόχος δεν είναι να διαπιστώσουμε την παρουσία άκαμπτων ετεροδοξιών, αλλά να εξετάσουμε τον τρόπο που διαμορφώθηκαν τόσο στο σύνολο όσο και στις ποικιλίες τους. Ας σκεφτούμε, π.χ. τις εθνικές ταυτότητες. Ακούσαμε το πρωί μια ενδιαφέρουσα ανακοίνωση σχετικά με την ελληνική ταυτότητα, η οποία κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Μπορώ να κατανοήσω τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα μιας τέτοιας οπτικής. Το γεγονός ότι η εθνική ταυτότητα κατασκευάζεται απέναντι σε κάποιον ή σε κάτι, ακόμη και εξωτερικούς παράγοντες, που αναδείχθηκαν μέσα από την επαναστατική διαδικασία και δεν είναι κάτι που μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο. Αυτό ισχύει και για άλλες ιστορικές διαδικασίες. Έχω μελετήσει για πολλά χρόνια δίκες της Ιερής Εξέτασης. Αυτό που πρέπει να κατανοηθεί σε αυτές τις δίκες είναι ο τρόπος που οι απόψεις και η στάση της υπεράσπισης διαμορφώνουν σε ένα βαθμό τη στάση των ιεροεξεταστών και το αντίθετο. Έτσι, ακόμη και στις περιπτώσεις που έχουμε ενσωμάτωση της υπεράσπισης και στους πιο «αντιπροσωπευτικούς» από τους ιεροεξεταστές, ορίζονται σε ένα βαθμό οι ετεροδοξίες απόψεις. Διαλέγω αυτό το παράδειγμα γιατί μελετώ πολλά χρόνια δικαστικά αρχεία και επειδή αυτές οι δίκες φανερώνουν μια αλληλεπίδραση ανάμεσα στα δύο στοιχεία, τους δύο πρωταγωνιστές της σύγκρουσης, με ένα πολύ ζωντανό τρόπο. Η αλληλεπίδραση λαμβάνει χώρα μπροστά στα μάτια μας, αν και όχι πάντα. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα στοιχείο που είναι σε ένα βαθμό μοναδικό σε αυτά τα αρχεία. Μερικές φορές, είναι πολύ δύσκολο να «πιάσει» κανείς τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης τόσο άμεσα. Όμως, η διαδικασία αυτή, κατά κάποιο τρόπο εξελίσσεται συνεχώς.

Και όμως, η ταυτότητα είναι ένα «κενό δοχείο». Αυτός είναι ένας όρος που επανέρχεται συνεχώς.

Πρότεινα αυτό τον όρο «κενό δοχείο» σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, γιατί υποστηρίχθηκε ότι υπήρχε μια συνέχεια, για παράδειγμα, στη σημασία της λέξης «έθνος» από τον 16ο αι. Πιστεύω ότι η χρήση της λέξης τον 19ο αι. υποβάλλει μια ασυνέχεια. Έτσι, πρότεινα αυτό τον όρο, έχοντας στο νου μου, ως πούμε, τα ονόματα των ευρωπαϊκών εθνών. Ας σκεφτούμε τα ευρωπαϊκά έθνη ως ένα σύνολο, ποια μέλη μπορούν να έχουν πλήρη συμμετοχή και γιατί έχουν αυτές τις «ονομασίες». Είπα ότι, σε τελευταία ανάλυση, οι «ονομασίες» προέρχονται από τα ονόματα των επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Θυμάμαι ότι είδα ένα μωσαϊκό στο Μουσείο του Βερολίνου, που έδειχνε γυναίκες με «ονομασίες» όπως «Γαλλία», «Ισπανία», «Ιταλία». Κατά κάποιο τρό-

πο, κάποια από αυτά τα «κενά δοχεία» δεν γέμισαν μέχρι το τέλος του 19ου αι., ως ενοποιητικές πολιτικές πραγματικότητες, όπως η Ιταλία. Κάποια από αυτά υπήρχαν σε μια ρευστή κατάσταση, και το περιεχόμενό τους γέμιζε με διάφορους τρόπους, όπως η Ισπανία. Αυτό που συνέβη ανάμεσα στο 19ο αι. και τον 20ό αι. ήταν ότι εμφανίστηκαν νέες πραγματικότητες, νέες «ονομασίες», που δεν προέρχονταν από τα ονόματα των επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αν και νομίζω ότι είναι ενδιαφέρον πώς η ρωμαϊκή κληρονομιά, και η υποτιθέμενη συνέχεια έχει τονιστεί στην περίπτωση της Ρουμανίας. Ωστόσο, καινούριες πραγματικότητες αναδείχθηκαν μπροστά στα μάτια μας.

Επομένως, πιστεύετε ότι πρόκειται για κατασκευές, πως στην προσπάθειά μας να καταλάβουμε τα φαινόμενα, να τα μεταφράσουμε σε όρους της εποχής μας, τους επιβάλλουμε σχήματα;

Βεβαίως, υπάρχουν ιστορικές κατασκευές και, για παράδειγμα, η εμφάνιση της σύγχρονης Ελλάδας είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα κατασκευής, στο οποίο το στοιχείο της «ανακάλυψης» όπως και στη σύγχρονη Ιταλία είναι ένα είδος ενεργού μύθου που ήταν πολύ αποτελεσματικός. Έτσι, στην περίπτωση της Ιταλίας θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι υπάρχει μια συνέχεια. Υπάρχει ένας μύθος που έχει ενσωματώσει επιμέρους στοιχεία, απομονώνοντάς τα, και παρουσιάζει την Ιταλία ως κάτι περισσότερο από μια ροή στο χρόνο, σαν ένα υποκείμενο που προχωράει ανά τους αιώνες και τις χιλιετηρίδες. Η άλλη όψη της κατασκευής είναι ότι, μιλώντας για κατασκευή, διηγούμαστε μόνο ένα κομμάτι της ιστορίας. Από την άλλη μεριά, τίθεται το ερώτημα γιατί οι άνθρωποι πεθαίνουν, βασανίζονται και αντιδρούν με αυτόν τον τρόπο. Έτσι, πρέπει να κατανοήσουμε και τα δύο στοιχεία. Και αν το συμπέρασμα της προσέγγισης είναι πως όλες αυτές οι πραγματικότητες είναι κατασκευές μιας περιόδου, καταλήγοντας έτσι σε ένα είδος σκεπτικισμού, στην πραγματικότητα αυτό θα μας παραπλανούσε. Δε θα μας επέτρεπε να δούμε γιατί αυτοί οι μύθοι ήταν τόσο αποτελεσματικοί. Και αυτό είναι κάτι που εμείς ως ιστορικοί πρέπει να αντιμετωπίσουμε. Πρέπει να δούμε το ρόλο μας ως ενεργά υποκείμενα. Νομίζω ότι δεσμευόμαστε από πραγματικότητες που είναι επίσης κατασκευές. Μπορούμε ακόμη να πούμε πως ακόμη και εμείς, ως υποκείμενα, αποτελούμε κατασκευές. Αν σκεφτούμε τους εαυτούς μας με όρους ταυτότητας, υπάρχει ένα βιολογικό στοιχείο αλλά δεν είναι αρκετό. Υπάρχει, επίσης, μια κοινωνική κατασκευή και ο προσδιορισμός μας από αυτήν.

Μιλώντας πάλι για ταυτότητες έγινε μια άλλη συζήτηση σχετικά με τη χρήση της λέξης. Μιλάμε για ταυτότητα ή ταυτότητες; Και θα θέλαμε να το συνδέσουμε με την επιστροφή της υποκειμενικότητας στην ιστοριογραφία, την έμφαση στο υποκείμενο αντί στην ταυτότητα, που πολλοί ιστορικοί θέτουν ως ζήτημα πολλαπλών ταυτοτήτων.

Θεωρώ πως, αν τοποθετούσαμε την υποκειμενικότητα στη θέση των ταυτοτήτων, δεν θα ήταν μεγάλο το κέρδος. Η υποκειμενικότητα είναι μια αφηρημένη έννοια. Όλο και περισσότερο, τις τελευταίες δεκαετίες, πολλοί από εμάς αντιμετωπίζουμε τη γνώση ως αντικείμενο που προϋποθέτει το υποκειμενικό στοιχείο, αλλά αυτό δεν είναι καινοτομία. Αυτό θα πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο μιας διανοητικής παράδοσης, στην οποία ο θετικισμός ήταν πολύ δυνατός. Δεν ισχύει το ίδιο με την δική μου διανοητική παράδοση που είναι η ιταλική. Στην παράδοση αυτή ο αγώνας εναντίον του θετικισμού κερδήθηκε μεταξύ του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αι. Αντίθετα, ο αγώνας αυτός δημιούργησε την ανάγκη να διασωθεί κάτι από την θετικιστική κληρονομιά. Θεωρώ πως η έμφαση στην υποκειμενικότητα στην ιστορία δεν μπορεί να πάει πολύ μακριά, με την έννοια ότι χάνει την δυνατότητα ενός επιπέδου γνώσης. Νομίζω πως θα έπρεπε να ξεκινήσουμε ξανά από την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο, ή την δέσμευση και τις προσωπικές απόψεις του ιστορικού, από την μια, και τα αποδεικτικά στοιχεία από την άλλη. Και μια ανάλυση που δεν θα λάμβανε υπόψη την υποκειμενική ανάμιξη του ιστορικού θα ήταν ανεπαρκής. Από την άλλη μεριά, αν έχουμε μόνο την υποκειμενική πλευρά θα έχουμε μόνο προβολή, και καμιά δυνατότητα να κατανοήσουμε τις πραγματικότητες. Άρα, μια τέτοια σχέση πρέπει να αποκατασταθεί. Θέλω απλώς να πω πως θα πρέπει να υπάρχει ένας συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο άκρα. Και αυτή η αλληλεπίδραση είναι κάτι που πρέπει να ερευνηθεί στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, δείχνοντας, δηλαδή, πώς ένα κείμενο μπορεί να διαβαστεί στις συγκεκριμένες συνθήκες και γιατί μια συγκεκριμένη ανάγνωση μπορεί να απορριφθεί επειδή υπάρχει διαστρέβλωση.

Η δουλειά σας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί προχωράτε περισσότερο, και προτείνετε λέξεις-κλειδιά όπως «αλληλεπίδραση», «διαπραγματεύση». Θα θέλαμε να σας ρωτήσουμε για την κριτική σας σχετικά με το σχήμα του Foucault ή ακόμη και του Bourdieu για τη μελέτη της κουλτούρας. Υπάρχουν, τελικά, κάποιες επιδράσεις από τον Bakhtin στον τρόπο σκέψης σας που σας διαφοροποιούν από τα σχήματα αυτά; Για παράδειγμα, σας ενδιαφέρει η ανάγνωση του κειμένου σε σχέση κυρίως με το περιβάλλον και προτιμάτε να δουλεύετε πάνω σ' αυτό.

Σίγουρα έμαθα πολλά από τον Bakhtin, αλλά είμαι τελείως αντίθετος στις ετικέτες. Μιλάμε για «κενά δοχεία» και δεν θα ήθελα να αυτοπροσδιοριστώ ως μπαχτινικός ή κάτι αντίστοιχο. Νομίζω, το πρόβλημα με τον Bakhtin είναι πώς θα χρησιμοποιήσει κανείς τη δουλειά του με παραγωγικό τρόπο. Και βέβαια ήταν ενδιαφέρουσα η δουλειά του, αλλά από την άλλη απαντούσε σε ερωτήματα που σίγουρα δεν ήταν δικά μου, και λειτουργούσε με περιορισμούς που ήταν διαφορετικοί από τους δικούς μου. Έμαθα πολλά από αυτόν,

αλλά ποτέ δεν θα υποδείκνυα τον Bakhtin ως ένα είδος οδηγού για τον ιστορικό. Θεωρώ πως στον Bakhtin, πρώτα από όλα, μου προξένησε το ενδιαφέρον η έννοια του «καρναβαλιού» που φαίνεται τόσο στο βιβλίο του για τον Ντοστογιέφσκι όσο και σ' εκείνο για τον Rabelais. Και όπως έδειξα στην εισαγωγή μου στο «Τυρί και τα σκουλήκια», προσέγγισα τα ιστορικά αρχεία με τη σκέψη ότι κάποια από τα ερωτήματα του Bakhtin θα μπορούσαν να απαντηθούν όχι σε σχέση με λόγιους όπως ο Rabelais, αλλά αν μέσα από τα αρχεία μπορεί κανείς να φτάσει στη φωνή των χωρικών ή των μυλωνάδων, όπως στην περίπτωση του Μενόκκιο. Πρέπει να πω ότι άρχισα να εργάζομαι στα αρχεία κάποια χρόνια πριν διαβάσω τον Bakhtin, το 1966. Αυτή η έρευνα βασιζόταν σε μια προσπάθεια να διασώσει τις φωνές αυτών των υποτιθέμενων μαγισσών, των *benandati*, πέρα από το λόγο των ιεροεξεταστών. Έτσι υπήρχε μια στρατηγική που δεν ήταν εμπνευσμένη από τον Bakhtin. Και, έτσι από μια άποψη, εργαζόμουν σε ένα διαλογικό είδος ιστορικής απόδειξης, που λάμβανε χώρα, στην κυριολεξία, ανάμεσα στους ιεροεξεταστές και τις μάγισσες ή τις υποτιθέμενες μάγισσες. Και ο διάλογος, με μπαχτινικούς όρους, δεν ήταν ένας ειρηνικός διάλογος. Ήταν ένας πολύ ασύμμετρος διάλογος. Οι άνθρωποι δικάζονταν σε συνθήκες που το μαρτύριο ήταν ορατή πιθανότητα, και αυτό δεν ήταν σπάνιο. Παρατηρούμε, ωστόσο, μια σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές κοσμοθεωρίες. Έτσι ανακάλυψα στον Bakhtin κάτι που ήταν ήδη στην έρευνά μου, και όχι μόνο αυτό. Το λέω γιατί υπάρχει ένα γνωστικό παράδοξο στη γοητεία που μου άσκησε η διαδικασία της μάθησης. Το παράδοξο έγκειται στο ότι, για να μάθει κανείς, πρέπει κάποιες από τις προϋποθέσεις της γνώσης να υπάρχουν ήδη. Μαθαίνεις περισσότερα, μόνο αν κάποιες από τις προϋποθέσεις είναι ήδη εκεί. Διαφορετικά, θα ήταν αδύνατο να ακούσεις, σε αυτή την περίπτωση, τη φωνή του Bakhtin. Έχω γράψει ένα άρθρο, προσπαθώντας να σκεφτώ τη συνάντησή μου με τις μάγισσες, προσπαθώντας να καταλάβω γιατί θεωρούσα σημαντική μια πολύ μικρή δίκη που πολλοί άλλοι απλώς θα αγνοούσαν. Το ίδιο συμβαίνει σε όλους μας, όταν ένα βιβλίο ή μια παραπομπή τραβήξει το ενδιαφέρον μας.

Θα θέλαμε να συζητήσουμε για τον τρόπο που χρησιμοποιείτε τα ιστορικά παραδείγματα. Ενωσούμε ότι, συνήθως, για να ανασυγκροτήσουμε και να κατανοήσουμε μια περίοδο, είναι πιο σημαντικό να διαλέξουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ο τρόπος που μελετήσατε την περίπτωση του Μενόκκιο είναι διαφορετικός. Η περίπτωσή του δεν είναι τυπική. Προσπαθείτε να δείτε μέσα από αυτή την εξαίρεση ποια είναι τα χαρακτηριστικά της εποχής. Σε ποιο βαθμό αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο; Μπορούμε να μιλήσουμε για «κανονικότητα της απόκλισης»;

Πραγματικά, ένας ιταλός ιστορικός χρησιμοποίησε, λίγα χρόνια μετά το βιβλίο

μου, την έκφραση «κανονική εξαίρεση». Έγινε κάποια συζήτηση σχετικά με τη σημασία αυτής της διατύπωσης, αλλά η δική μου ερμηνεία αυτής της έννοιας, που έκτοτε χρησιμοποιείται, είναι η εξής: κάποιες φορές, έχουμε κείμενα εκτός κανόνα που μπορούν να εκληφθούν ως καταγραφή μιας κανονικής συμπεριφοράς. Δεν νομίζω ότι αυτή είναι η περίπτωση του Μενόκκιο. Η περίπτωση του είναι διαφορετική. Αυτό που προσπάθησα να δω μέσα από την ιδιαιτερότητα ενός υποκειμένου θα μπορούσα να το ορίσω ως εξής: το άτομο δεν είναι ενσάρκωση ενός πράγματος που είναι μοναδικό. Θα πρότεινα τον ορισμό του ατόμου, ως σημείο συνάντησης πολλαπλών τάξεων ή συνόλων σε μια ύπαρξη. Εγώ για παράδειγμα, είμαι άνθρωπος, άρα μέλος ενός πολύ μεγάλου συνόλου, είμαι άντρας και επομένως μέλος του φύλου μου, γεννήθηκα στην Ιταλία και είμαι μέλος αυτού του εθνικού συνόλου κλπ. Πέρα από αυτές τις επιδράσεις, μπορεί να βρει κανείς κάτι που είναι ιδιαίτερο, μοναδικό, όπως τα δακτυλικά αποτυπώματα. Έχω ασχοληθεί με αυτό σε ένα άρθρο μου, που έχει εκδοθεί και στα ελληνικά. Αν κάποιος έλεγε ότι «είσαι τα δακτυλικά σου αποτυπώματα», θα αντιδρούσα σε αυτή την οπτική. Γιατί αυτή είναι η οπτική των αστυνομικών αρχείων. Αλλά, αν εξετάσω τον εαυτό μου ως κοινωνικό ον, όλα αυτά τα στοιχεία υπάρχουν και αλληλεπιδρούν. Μόνο μερικά από αυτά, όμως, μπορούν να θεωρηθούν μοναδικά. Νομίζω πως αυτή είναι η περίπτωση του Μενόκκιο. Η ύπαρξή του, για μένα, δεν ήταν κάτι μοναδικό. Με άλλα λόγια, μοιραζόταν τον ίδιο τρόπο ζωής με άλλους ανθρώπους, την ίδια εποχή, και δεχόταν ανάλογες επιδράσεις τόσο από την προφορική κουλτούρα όσο και από τη γραπτή. Έτσι, οι τρόποι ανάγνωσης που «ανίχνευσα» στις απολογίες του, μπορούν να θεωρηθούν ως κάτι που δεν ήταν καθόλου μοναδικό.

Χρησιμοποιήσατε τη λέξη «ανίχνευω» που μας φέρνει σε ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα το οποίο είναι η σχέση ανάμεσα στο έργο του ιστορικού και την ψυχανάλυση, ή ακόμη και την έρευνα ενός ντέτεκτιβ. Θα θέλαμε να μας μιλήσετε λίγο γι' αυτή τη σχέση. Πώς, δηλαδή, ένας ιστορικός θα μπορούσε να επηρεαστεί θετικά από αυτά; Στα βιβλία σας υπάρχει αυτό το στοιχείο της έκπληξης, η προσπάθεια να λυθεί ένα μυστήριο.

Νομίζω πως αυτό είναι κάτι που έμαθα από τον Marc Bloch. Το έργο του Bloch έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση στη δουλειά μου και μου έδειξε, όταν ακόμη ήμουν φοιτητής, πώς η ιστορία ως διανοητική διαδικασία μπορεί να μην είναι καθόλου βαρετή. Μου έδειξε πόσο σημαντικό είναι να προσπαθεί κανείς να λάβει υπόψη του το ακροατήριο. Δεν ξέρω αν στην Ελλάδα γνωρίζετε το «Les caractères originaux de l'histoire rurale française». Είναι ένα έργο προφορικής ιστορίας, και στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μεγάλη συζήτηση για αυτά τα θέματα. Εκεί προτείνονται διάφορες θεωρήσεις. Αυτό που βρήκα συναρπαστικό σε αυτές τις θεωρήσεις είναι ότι αποτελούσαν μέρος της αφηγημα-

τικής δομής. Η αντίληψη ότι, μόνο τα πορίσματα της παραδοσιακής ιστορίας είναι ενδιαφέροντα για ένα μη ειδικό ακροατήριο, είναι πραγματικά παράλογη. Ας σκεφτούμε ότι μη ειδικά ακροατήρια γοητεύονται π.χ. από την αρχαιολογία. Δεν είναι μονάχα τα αρχαιολογικά ευρήματα που γοητεύουν αλλά και η ίδια η ιδέα ότι ψάχνει κανείς να βρει κάτι. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι και η διαδικασία αυτή καθεαυτή μπορεί να γίνει μέρος της ιστορικής αφήγησης. Νομίζω πως υπάρχει μια άλλη πλευρά που είναι μόνο εν μέρει ορατή, και θα την ονόμαζα, ας πούμε, «πολιτική» πλευρά. Πρόκειται για ένα είδος εκδημοκρατισμού. Με άλλα λόγια, όταν μοιράζεσαι με το κοινό την έρευνά σου, είσαι εκθειμένος σε μια μορφή ελέγχου «από τα κάτω». Αυτό νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό. Βέβαια, για μένα, είναι και ένα είδος συνήθειας, ο τρόπος, δηλαδή που μ' αρέσει να αφηγούμαι ιστορίες. Πρέπει να πούμε, όμως, πως δεν είναι μόνο ο τρόπος που αφηγείται κανείς μια ιστορία αλλά και ο τρόπος που αυτή κατασκευάζεται και, επομένως, η ίδια η έρευνα...

Άρα, γενικά, έχει σημασία ο τρόπος της ιστορικής αφήγησης.

Ναι, έχει σημασία ο τρόπος που αφηγείται κανείς μια ιστορία. Υπάρχει, ωστόσο, μια μόδα τελευταία που συγχέει τα όρια ανάμεσα στον ιστορικό και την ιστορία. Και είναι κάτι στο οποίο αντιτίθεμαι απολύτως. Αλλά από την άλλη μεριά, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς πως υπάρχει ένα αφηγηματικό στοιχείο στην ιστοριογραφία. Νομίζω, και φαίνεται σε όσα είπα πριν, ότι η αφήγηση δεν θα πρέπει να προσλαμβάνεται με τη στενή της έννοια, σαν να συνδέεται μόνο με ό,τι αποκαλούσαμε «αφηγηματική ιστορία». Γιατί, αν η περιγραφή ενός μέρους της έρευνας μπορεί να γίνει τμήμα της ιστορικής αφήγησης, τότε υπερβαίνουμε τα στενά όρια της έννοιας.

Κι έτσι επιλέγετε την πλοκή.

Ναι, υπάρχει η πλοκή. Αλλά και η έρευνα, επίσης, είναι μέρος της πλοκής.

Αναφερόμαστε στην πλοκή γιατί υπάρχει μια ολόκληρη συζήτηση μετά τη «γλωσσολογική στροφή» στην ιστορία, με αφορμή την έμφαση στην κειμενικότητα. Το έργο σας ακολουθεί μια διαφορετική κατεύθυνση με πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Εννοούμε ότι χρησιμοποιείτε την πλοκή αλλά όχι με σκοπό να αναδείξετε την κειμενικότητα.

Κοιτάζτε, κατά κάποιο τρόπο, η κειμενικότητα υπάρχει αλλά στην πραγματικότητα είναι πολλαπλή. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν τα γραπτά τεκμήρια και από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο τα χρησιμοποιώ. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργώ ένα νέο κείμενο που περιλαμβάνει παραθέματα κι από τα δύο προηγούμενα. Ο σκοπός δεν είναι να πει κανείς: «αυτό είναι ένα κείμενο». Ο σκο-

πός είναι να πει: «χρησιμοποιώ την κειμενικότητα, τη σχέση μεταξύ των κειμένων, με στόχο να αποδείξω κάτι». Η κρίσιμη λέξη είναι η «απόδειξη».

Η διακειμενικότητα είναι, επομένως, ένα μέσο για να ακούσουμε τη «φωνή των άλλων»;

Η διακειμενικότητα είναι, κατά κάποιον τρόπο, κι αυτή ένα εργαλείο, όχι αυτοσκοπός αλλά εργαλείο. Το να μη λαμβάνει κανείς υπόψη του, ωστόσο, αυτή τη διακειμενική διάσταση, θα ήταν αφελές. Για πολλούς λόγους, είχα δώσει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτή τη διάσταση της ιστοριογραφίας, ήδη από το ξεκίνημα των ερευνών μου. Νομίζω, όμως, ότι το να την υιοθετεί κανείς με τη σκεπτικιστική προοπτική που αυτή συνεπάγεται είναι και ανούσιο και λανθασμένο. Έγινε μια συζήτηση στο UCLA με αφορμή μια ανακοίνωσή μου που είχε τον τίτλο: «Μόνο ένας μάρτυρας». Ήταν πριν χρόνια, σε ένα συνέδριο σχετικά με τον μεταμοντερνισμό και την αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος. Έκανα την ανακοίνωσή για να δείξω πως μια τάση σκεπτικισμού θα προϋπέθετε την πιθανότητα να αρνηθεί κανείς το Ολοκαύτωμα σε γνωστικό επίπεδο. Θα μπορούσαμε να εμπλακούμε σε μια συζήτηση για το αν θα πρέπει να το απορρίψουμε σαν κάτι ηθικά και πολιτικά απαράδεκτο αλλά θα ήταν αδύνατο να το αρνηθούμε σε γνωστικό επίπεδο. Είναι κάτι που από μόνο του είναι ενοχλητικό αλλά είναι εξίσου ενοχλητικό ως συμπέρασμα που οδηγεί σε άλλες κατευθύνσεις. Είναι προφανείς οι επιπτώσεις της άρνησης ενός γεγονότος που όλοι θεωρούν δεδομένο, ακόμα και οι σκεπτικιστές. Γιατί αυτό είναι μια εξωκειμενική πραγματικότητα, μια πραγματικότητα πέρα από τις αποδείξεις. Το θέμα είναι ότι η σχέση της ιστορικής απόδειξης, κάθε επιμέρους τεκμηρίου, και της πραγματικότητας την περιβάλλει, είναι προβληματική. Δεν ισχυρίζομαι ότι δεν υπάρχει αυτή η σχέση. Υπάρχει, αλλά δεν είναι εύκολο να την ανασυνθέσει κανείς. Γι' αυτό και η δουλειά του ιστορικού είναι τόσο πολύπλοκη. Γιατί δεν εμπλεκόμαστε σε σχέσεις που έχουν ακριβείς αντιστοιχίες. Πολλά πράγματα απουσιάζουν από τις αποδείξεις, πολλά είναι παραμορφωμένα...

Μιλήσατε για παραμόρφωση. Την τελευταία φορά που είχατε έλθει στην Ελλάδα αναφερθήκατε στη διαμεσολάβηση του λόγου ενός ιθαγενή, με τίτλους ευγένειας, από τον Γάλλο Ιησουίτη ιεραπόστολο Charles Le Cobilien. Η ανακοίνωσή είχε τίτλο: «Οι φωνές των άλλων». Σε αυτό το κείμενο που παρουσιάσατε είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον να δει κανείς ποια στοιχεία του κειμένου αποτελούν στερεότυπα ενός τρόπου σκέψης που ήδη προϋπήρχε και ποια στοιχεία συγκροτούν μια καινούρια διανοητική συμπεριφορά.

Αυτό το κείμενο ήταν μέρος μιας στρατηγικής, στην οποία ο τίτλος αναφερόταν, βεβαίως, στον «Άλλο» του κειμένου αλλά υπονοούσε ταυτόχρονα και ένα δικό μου στόχο. Η τάση σκεπτικισμού που υπάρχει είναι λανθασμένη αλλά

πρέπει, ωστόσο, να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στα ερωτήματα και τις απαντήσεις. Αν κρατήσουμε αυτή τη διάκριση, ανακαλύπτουμε ότι μερικές απαντήσεις συνεπάγονται πραγματικά ερωτήματα. Άρα, τα ερωτήματα υπάρχουν. Ας πάρουμε για παράδειγμα την τάση σκεπτικισμού απέναντι στην ιστορική απόδειξη. Είναι μια τεμπέλικη, λανθασμένη και, σε τελευταία ανάλυση, ηθικά και πολιτικά απαράδεκτη προσέγγιση, η οποία, όμως θέτει ένα πραγματικό ερώτημα: ποια είναι η σχέση της ιστορικής απόδειξης με την πραγματικότητα. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορεί κανείς να το προσπεράσει, και που δεν μπορεί να το πάρει κανείς ως δεδομένο. Στην περίπτωση που αναφέρατε, προσπάθησα να ανιχνεύσω τα στερεότυπα στο κείμενο του Le Gobien. Τα στερεότυπα έτσι κι αλλιώς είναι ενεργά. Ακόμα και στη δουλειά μου ως ιστορικός βασίζομαι στα έργα των άλλων. Έτσι, μπορεί να υπάρχει κάποια παραμόρφωση που να θεωρείται ότι λειτουργεί ως χρήση κάποιων στερεοτύπων και, άρα, η προσωπική δημιουργία να εγγράφεται σε κάτι παλαιότερο.

Αναφερθήκατε στη σχέση ιστορίας και πολιτικής ηθικής. Γνωρίζουμε επίσης ότι είστε ένας ενεργός πολίτης. Θα θέλαμε να μας μιλήσετε για τη σχέση αυτή, και ιδιαίτερα για τη χρήση του έργου του ιστορικού στο πεδίο της πολιτικής αλλά και για τον ιστορικό ως πολίτη που διεκδικεί την ενεργό συμμετοχή του στην κοινωνία. Ας πάρουμε για παράδειγμα το βιβλίο σας «Il giudice e lo storico». Ήταν ένα βιβλίο που είχε σαφή πολιτική διάσταση και αφορούσε την υπόθεση Sofri.

Πραγματικά, γράφτηκε γι' αυτόν το σκοπό. Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Κατ' αρχάς, οι πολιτικές επιπτώσεις του έργου του ιστορικού. Προσπαθώ να λαμβάνω υπόψη μου, όσο μπορώ, αυτές τις επιπτώσεις αλλά, συχνά, δεν είναι άμεσες. Σε κάθε περίπτωση, προσπαθώ να αποφύγω την άμεση πολιτική δέσμευση στη δουλειά μου. Βέβαια, παίρνω θέση... Ίσως το πρόβλημα μπορεί να περιγραφεί ως εξής. Όταν άρχισα την έρευνα των banandati, ταυτόσημα συναισθηματικά με τα θύματα. Κατά κάποιον τρόπο, το βιβλίο γράφτηκε για να σωθούν αυτές οι «χαμένες φωνές». Αργότερα μόνο, κατάλαβα πως υπήρχαν κάποιες αυτοβιογραφικές φορτίσεις στην ταυτόσή μου με τα θύματα. Αλλά αυτό ας το αφήσουμε στην άκρη... Έπειτα, βρήκα κάτι που ήταν, σε τελευταία ανάλυση, ενοχλητικό. Με το να μην αποστασιοποιούμαι από τα θύματα, ήμουν, κατά κάποιο τρόπο, «κλειστός» απέναντι στους ιεροεξεταστές. Κι έτσι προέκυπτε το εξής παράδοξο. Υπήρχε μια γνωστική σχέση με τους ιεροεξεταστές και τους δήμιους και μια συναισθηματική εμπλοκή με τα θύματα. Μερικές σκέψεις γι' αυτό το θέμα υπάρχουν στο βιβλίο μου «Storia notturna», που μεταφράζεται τώρα στα ελληνικά. Προσπάθησα να αντιμετωπίσω αυτή την ενοχλητική πραγματικότητα. Για μένα, είναι πολύ σημαντικό, από πολιτικής απόψεως, να σκεφτόμαστε τα ενοχλητικά πράγματα, να αντι-

μετωπίζουμε αυτό που μας ενοχλεί. Αυτό είναι το βασικότερο πράγμα που μας έμαθε ο Freud. Αν ήμουν υποχρεωμένος να πω κάτι για την κληρονομιά του Freud, θα έλεγα αυτό: μας έμαθε να σκεφτόμαστε τα ενοχλητικά πράγματα. Όσον αφορά το βιβλίο μου «Il giudice e lo storico», το έγραψα γιατί ένας στενός φίλος μου, ο Sofri, κατηγορήθηκε ότι ήταν ο εγκέφαλος μιας πολιτικής δολοφονίας, που έγινε στο Μιλάνο, τη δεκαετία του '70. Μετά την πρώτη δίκη, αποφάσισα να χρησιμοποιήσω τις επαγγελματικές μου δεξιότητες, του ιστορικού, και μελέτησα τη διαδικασία της δίκης. Υπάρχουν δυο παραπληρωματικά στοιχεία. Το ένα είναι ο θεωρητικός στοχασμός για τη σχέση ανάμεσα στο δικαστή και τον ιστορικό και το άλλο είναι η προσεκτική ανάγνωση των συγκεκριμένων στοιχείων. Το βιβλίο μου δεν είχε σημαντική επίδραση. Έγιναν, βεβαίως, κάποιες συζητήσεις και μερικοί άνθρωποι έμαθαν για τα γεγονότα και άλλαξαν άποψη σχετικά με την υπόθεση. Στην υπόθεση Sofri και των φίλων του δεν υπάρχει κανένα απολύτως στοιχείο εναντίον τους. Αλλά το βιβλίο ήταν αναποτελεσματικό όσον αφορά την πολιτική του επίδραση. Ο φίλος μου και οι φίλοι του καταδικάστηκαν σε ποινή κάθειρξης είκοσι δύο χρόνων... Είμαι ακόμη, βεβαίως, συνδεδεμένος με αυτή την υπόθεση. Αυτή ήταν η μοναδική φορά που έγραψα για κάτι το οποίο συνέβαινε εκείνη τη στιγμή. Είχα ένα πολύ ιδιαίτερο συναίσθημα για την μοναδικότητα αυτού του συμβάντος, πράγμα που είναι σύνηθες σε άλλους ανθρώπους οι οποίοι ασχολούνται με την επικαιρότητα, όπως οι δημοσιογράφοι.

Διακρίνουμε μια μικρή απογοήτευση στα λόγια σας. Πιστεύετε ότι η φωνή του ιστορικού είναι άλλη μια χαμένη φωνή;

Δεν παραπονιέμαι για την αναποτελεσματικότητα της φωνής του ιστορικού, γενικά. Κάτι τέτοιο δεν θα ανταποκρινόταν σε αυτό που νιώθω. Σίγουρα, ήμουν πολύ απογοητευμένος από την αναποτελεσματικότητα του βιβλίου μου και της γενικότερης προσπάθειας να αποκατασταθεί η αλήθεια σε αυτή την υπόθεση. Πίστευα ότι θα υπήρχε κάποια επίδραση. Πράγματι, τώρα, υπάρχει μια επαναξιολόγηση της πιθανότητας να ξανανοίξει η υπόθεση, υπό το φως νέων στοιχείων. Η βαθιά μου απογοήτευση αφορούσε ειδικά αυτή την υπόθεση.

As μείνουμε στον τρόπο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί η ιστορική έρευνα. Σε αυτό το συνέδριο μιλήσαμε για μειονότητες, μιλήσαμε για «χαμένες φωνές». Ζούμε σε μια περίοδο που οι κοινωνικές, οι εθνοτικές και οι πολιτισμικές μειονότητες, προσπαθούν να βρουν μια θέση στις κοινωνίες μας. Θεωρείτε πως η μελέτη των μειονοτήτων μπορεί να έχει κάποια επίδραση σε αυτό το πρόβλημα;

As πάρομε για παράδειγμα αυτά που ακούσαμε στο συνέδριο, ιδιαίτερα όσα αφορούσαν τους τσιγγάνους. Υπάρχουν πολλοί τσιγγάνοι στην Ουγγαρία ή στην πρώην Τσεχοσλοβακία. Η ευρύτερη γνώση για αυτούς, η ιστορία τους,

θα ήταν σημαντική για τα συμφραζόμενα μιας καλύτερης σχέσης με τους τσιγγάνους. Θα ήταν επίσης σημαντική για τους τσιγγάνους τους ίδιους, αν και, σε τελευταία ανάλυση, μπορεί να μην τους ενδιέφερε. Θα καλλιεργούσε μια καλύτερη εικόνα γι' αυτούς. Έτσι, η επίδραση μιας τέτοιας δουλειάς, χωρίς να έχει άμεσα αποτελέσματα, λειτουργεί σε άλλα επίπεδα. Σε άλλες περιπτώσεις, η άμεση ή η πολιτική επίδραση της ιστορικής έρευνας δεν είναι καθόλου αποτελεσματική. Αλλά αυτό δεν έχει καμία σημασία. Επιτρέψτε μου να το τονίσω αυτό. Μπορώ να ξαναγυρίσω στη δική μου περίπτωση, για να σας φέρω ένα παράδειγμα. Όταν στο τέλος της δεκαετίας του '60 με απασχολούσαν οι *banandati*, θυμάμαι ότι, χωρίς αυτό να έχει κάποια πολιτική σχέση, συνήθιζα να αναφέρω τον τίτλο ενός φημισμένου βιβλίου του Croce που μιλούσε για τα νεκρά και τα ζωντανά στοιχεία στη φιλοσοφία του Hegel. Εμένα με ενδιαφέρει, γενικά, ό,τι είναι νεκρό. Μερικά χρόνια αργότερα, οι φεμινίστριες, φώναζαν στους δρόμους: «Οι μάγισσες επιστρέφουν!». Δεν χρησιμοποιώ, όμως, αυτό το επιχειρήμα για να αποδείξω ότι είχα δίκιο. Θα χρησιμοποιούσα αυτό το επιχειρήμα ως εξής. Ίσως κάτι τέτοιο να συνέβαινε αλλά ίσως και να μη συνέβαινε ποτέ. Η σχέση ενός ιστορικού επιχειρήματος με την πολιτική του επίδραση δεν αποτελεί αιτία για να το απορρίψει κανείς. Θα ήταν μωπικό, δογματικό και, σε τελευταία ανάλυση, ασφυκτικό να δούμε την ιστορική έρευνα μέσα από μια τέτοια προοπτική. Η άμεση πολιτική επίδραση ενός έργου δεν είναι κριτήριο για την αξιολόγησή του.